

תל עמל — ראשונה לחומה ומגדל

מיוזמה למדיניות יישובית בתרצ"ו

תל-עמל ויוזמת 'חומה ומגדל'

גשמי הזעף פסקו סוף סוף, ואדמת העמק הדשנה יבשה. בבית-אלפא ניתן האות: עולים לתל-שוך! היה זה ביום ב' לחנוכה תרצ"ו, 10 בדצמבר 1936, וחברי הקיבוץ הארץ-ישראלי א' של 'השומר הצעיר' יצאו להקים מחנה מבוצר, ביתם לעתיד, שייקרא מעתה תל-עמל, ולימים — ניר-דוד. לראשונה הקים קיבוץ את משקו בנוסח 'חומה ומגדל', וסלל דרך לעשרות יישובים שקמו כמוהו. נתן אלתרמן שר לקיבוץ את 'שיר המגדל הראשון', ובירך על המפנה שחולל:

...ממצור אל מרחב, מגושן אל חדש...

תל-עמל, ראשונה לחומה ומגדל.

יותר מחמישים יישובי חומה ומגדל הוקמו בשנים תרצ"ו—תרצ"ט. ההתיישבות פרצה אל איזורים חדשים, מדן ודפנה על מעיינות הירדן אל חניתה בסולמה של צור, ומעין-גב שבקידמת הכנרת אל גגבה, בואכה מרחבי הנגב. מה היתה ראשיתו של המעשה? כיצד נולדו הטכניקה והטאקטיקה, המדיניות והאסטרטגיה של חומה ומגדל? מהו מקורה של היוזמה למהפכה זאת בהקמת יישובים? האם קדמה לכך מחשבה תחילה ויוזמה מדינית של ההנהגה הלאומית? האם תלוצי העמק הם שהקדימו נעשה לנשמע, והדהף מ'השורה' עורר את ההנהגה לפעולה?

אך פרצו המאורעות ביפו ב-19 באפריל 1936, התפשטה מיד האש לעמק יזרעאל המזרחי. פורעים החלו מציתים ומחבלים ביישובי העמק: ב-20 בחודש הוצת החציר בשדות תל-שוך, ב-22 הוצתה הקמה בבית-השטה ולמחרת היום — בשדות עין-הרוד, תל-יוסף ובית-אלפא. בו בלילה הושחתו עצים בפרדסי הקיבוצים. עדרי הערבים עלו על השדות, הוצתו צריפים בשדה והושמדו כלי עבודה. לימים גברה העזת התוקפים, ובליל ה-11—12 ביוני ניתכה מקרוב התקפת יריות על תל-יוסף.¹ שני היישובים המזרחיים ביותר בעמק היו בית-השטה, קיבוץ צעיר שהוקם ב-1935, ובית-אלפא, הקיבוץ הוותיק שהוקם עוד ב-1922, ובו ישבו עתה גם בני הקיבוץ הארץ-ישראלי א'. מאז יצאו חבריו להכשרה ב-1931 לא זכה הגרעין הזה לעלות

1. ברכה חבס (עורכת), ספר מאורעות תרצ"ו, ת"א תרצ"ו, עמ' 428. על הקושי בהגנת השדות והמטעים, תוך חשש מהתנפלות המשטרה, עומד י. סלוצקי, תולדות ההגנה ב. חלק שני, ת"א 1963, עמ' 678—682.

2. שם, עמ' 571—573.

על אדמתו ולישבת. בתנאי עבודה קשים התארגנו בשנת 1932 כקיבוץ עצמאי בנחלת-יצחק. ההחלטה גמלה בלבם להתיישב בעמק בית-שאן, לאחר שטיילו ב-1934 בעמקים. בשלהי אותו קיץ הוציאו פלוגה לבית-אלפא, ובחורף החלו לעבד את אדמות תל-שוך, על נחל אסי. כן הקימו מחנה באדמות ג'פול בבקעת הירדן צפונה מבית-שאן והחלו לעבד כאן שטחים שנקנו בידי הקה"ל (באזור בו הוקמה בית-יוסף ב-1937). לאמיתו של דבר לא הסתפקו חברי הקיבוץ בגיחתם לתוך עמק בית-שאן שממערב לירדן, כי אם נשאו עיניהם אל עבר-הירדן מזרח, והלמו על היאחזות בגלעד או על אדמות הבארון בגולן.³ חברי הקיבוץ עקבו אחרי הנסיונות היהודיים לפתוח את עבר-הירדן להתיישבות, וידעו כי האמיר עבדאללה ויועציו מצפים אף הם להון יהודי, שיעורר את הכלכלה הרדומה של ארצם. גם לאחר שנחתם הגולל על יוזמות אלה בשנת 1933, לא אמרו נואש: לפי שעה לא נראה סיכוי להגשמת השאיפה להתיישב ממזרח לירדן, אך בעלי קרקעות ערביים הומינוס מדי פעם לעיבוד מכאני של שטחים נרחבים בבקעת הירדן המזרחית ובגלעד.⁴ באוגוסט 1935 עשו צעד לקראת היאחזות קבע באדמות תל-שוך, כאשר סידרו שם משק זמני, גן-ירק ושדות חציר, הציבו צריף-מחסן, ויום היו תריסר עובדים יוצאים לשם בעגלה מבית-אלפא.⁵

בני הקיבוץ ידעו שהם יוצאים אל עמק פרוע, המפולש בכדווים נושאי-נשק, והיו ערים לקשיים הבטחוניים הניצבים בפניהם. יעקב חזן הזהיר את בני תנועתו, שהיאחזות זאת בעמק בית-שאן עלולה לעורר לא רק תיגרות-יד של שוסיים, כי אם התנגדות לאומית: 'מבחינת הביטחון יהיה שם קושי מיוחד, משום שהתיישבות זו עלולה לשמש חלון לעבר-הירדן והערבים יתנגדו'.⁶ אולם הצעירים ראו כאן אתגר ראוי לשכמותם: 'כבני הארץ בכוחנו לבצע זאת, ודווקא באזור חדש'.⁷

3. שלמה גרובוסקי (גור), חבר הקיבוץ, מעיד על מגמות ההתיישבות בגלעד ובחורן (ארכיון תולדות ההגנה [להלן את"ה], תיק 15—4003). הפרטים על ראשית הקיבוץ ועלייתו לתל-שוך לקוחים מהחוברות הפנימיות הבאות:
 - א. תל-עמל — 10 שנים לקיום הקיבוץ (1931—1941) ו-5 שנים לעליה, ארכיון העבודה.
 - ב. כ"ה שנים לחומה ומגדל, תל-עמל (ניר-דוד), 1961, את"ה.
4. נסיונות המשא ומתן על ההתיישבות בעבר-הירדן בראשית שנות השלושים תוארו בספר רות, ולאחרונה בזכרונות דוד בן-גוריון, ב, ת"א 1972. וראה גם א' שפירא, 'פרשת האופציה על אדמות האמיר עבדאללה בעור-אל-כבד — ראשית הקשר בין ההנהלה הציונית והאמיר עבדאללה', הציגנות, ג (תשל"ד), עמ' 295—345. פחות ידועים הנסיונות לחזור אל אדמות הגולן. וייצמן מספר על נסיון הנציב הצרפתי בסוריה בשנות ה-20 להזמין יהודים לישוב אדמות בסוריה, אבל לא בדרום הארץ (ח' וייצמן, מסה ומעש, ת"א תש"ט, עמ' 358—359). שאול מאירוב (אביגור), אליהו אפשטיין (אילת) וחיים שטורמן סיירו באדמות הבארון בגולן בשנת 1935 (מרדכי ניישטט, 'הגולן', הוצאת 'מערכות' 1968, עמ' 209—212).
5. מיומנו של משה להב, כ"ה שנים, עמ' 17—18.
6. שם, עמ' 14. כל ההדגשות כאן ולהלן — שלי. יעקב חזן מתח ביקורת על החברים שלא מנעו את ההצתה בתל-שוך (ס' ההגנה ב' עמ' 678).
7. שם.

התנגשויות עם בדווים התחוללו מדי פעם עוד לפני התלקחות מאורעות תרצ"ו, ותיגרה עזה אירעה במארס 1936. כמה מהורי החברים הצעירים, שחרדו לשלום בניהם, פנו באותם הימים אל ברנרד ג'וזף (דבר יוסף), וביקשו לבנות בתל-שוך בית בטון, במקום צריף המחסן, בהשקעה של 350 לא"י, למתוח קו טלפון, ולהזיז את הדרך אל מעבר לטווח רובה מהגלבוש. לא פחות מהדאגה לבניהם מציק להם החשש פן יגונב לבנים דבר המכתב, והם חוזרים ומפצירים שלא לגלות את פנייתם.⁸ עד כה וכה פרצו המאורעות, וכבר בלילה הראשון ראו חברי הקיבוץ בחרון אינ-אונים את ערמות החצייר שלהם עולות באש. למחרת עוד הספיקו לצאת למקום ולהציל כמה מכלי העבודה, אך בליל ה-20—21 באפריל עלה גם צריפם בלהבות. מדי פעם רצו לחזור לאדמותיהם, אבל המשטרה אסרה עליהם לצאת, והם החלו לחוש כגולים מעל אדמתם.⁹

כל אותו קיץ עמד היישוב העברי בתנאי מצור. חוזקו העמדות והגדרות ביישובים, הוגברה השמירה, נתבעו מאמצים וקרבתנות לקיום תנועת שיירות בדרכים. ההנהגה היישובית עשתה לפתיחת נמל בתל-אביב, לחצה לסלילת כבישים שיגאלו את הנהג והנוסע מסיט 'המשולש המסוכן', והביאה לחידוש העבודה במחצבת 'נשר' ומגדל-צדק. המתיישבים התקשו להגן על שדותיהם ומטעיהם, ולא כל שכן שיישובים חדשים לא עלו כל אותו הקיץ. הפוגת-מה במתח חלה עם הפסקת השביתה הערבית ויציאת קאוקג'י מן הארץ באוקטובר, בעת הציפייה לבואה של הוועדה המלכותית.

ההפוגה במאורעות ועונת הזריעה המתקרבת עוררו אצל אנשי הגרעין דחף חזק לשוב אל אדמתם. בחששם מאבדן העונה החקלאית, תבעו במפגעי מהמוסדות לסייע להם לשוב לקרקעותיהם, ויש שתבעו לעלות אפילו בלי אישור המוסדות. בהלך-רוח זה העלו את שובם לתל-שוך למעלת עיקרון מדיני-יישובי כללי: 'רק הודות לכפר-גלעד, תל-חי ומטולה נקבע גבול א"י במקומו בצפון, ורק הודות לדגניה — במזרח'.¹⁰ בדברים אלה מסתמנת בבירור הקריאה להרחיב תחומים, ולהתייצב על גבולות הארץ כבימי טרומפלדור. החברים התובעים לשוב לתל-שוך חייבים היו לגבור על היסוסים והתנגדות

8. הארכיון הציוני המרכזי (להלן — אצ"מ), תיק S-25-4958, מכתב מ-22 במארס 1936. בין הפונים — צבי נשרי, זקן מורי ההתעמלות ביישוב החדש, אביהם של ישראל, חברת תל-עמל, ושל דוד, אחד מחברי 'הנוודת' של יצחק שדה, אשר נפל במוצא בשנת 1936 (מאורעות תרצ"ו, עמ' 198, 519, 675—676). ב-28 במארס ניתנה תשובה להורים: מחלקת ההתיישבות מטפלת בהקמת הבניין ובהטיית תוואי הדרך.
9. מאורעות תרצ"ו, עמ' 496 — דברי ישראלה נשרי. נראה שטעתה בתאריך השריפה, לעומת התאריכים המובאים שם, בעמ' 428, ובחוברות הקיבוץ.
10. תל-עמל — 10 שנים, עמ' 30. אכן, מתוך תודעת ספר בעקבותיהם עלו חלוצי העלייה השלישית לתל-חי. אולם אנשי העלייה השנייה לא חצו את הירדן מכנרת לדגניה ב-1909 מתוך איפיה לגבולות או ל'התפשטות'. ראה א' אורן, 'משני עברי הירדן — פרק באסטרטגיה ישובית, 1937—1939' (להלן: אורן), מערכות, חוב' 238—239, עמ' 39 והערות 8—10 שם.

בקיבוצם פנימה, ולפזר את החששות והספקות שהועלו בגוש חרוד ובתנועתם. בתנאי המאורעות ניצבו החברים בפני ההכרח לשקול קודם-כל את אבטחת היישוב, אך כשהציעו להקים ביצורי-מגן, טענו כנגדם שביצורים ירגיזו את השכנים.¹¹ התלבטו כיצד לבצר — ובתחילה הציעו להקים על שפתו הדרומית של נחל אסי מחנה של ארבעה אוהלים מוקפים שקי חול וסביבם גדר. ועד גוש חרוד פסל את ההצעה, ואז הועלתה הצעה להעמיד ארבעה צריפים המוקפים בחומות הצף עד גובה החלונות. אולם גם הצעה זאת נדחתה משיקולי ביטחון: הבונים יותקפו תוך ימי הקמתה של הנקודה, וגם לכשתוקם יישארו החברים חשופים לאש בחצרם, בעוברים בין הצריפים. אך היוזמים לא ויתרו על רעיונם והגיעו לפתרון מקורי. שלמה גרונובסקי (גור), חבר הקיבוץ, הציע שלא יקיפו כל צריף בחומה, אלא יקימו חומה סביב כל החצר, ויציבו במרכזה מגדל לתצפית ולאיתות. יתר על כן, כל ההכנות תיעשינה וכל מקימי המשק יתורגלו כך שיקימו את הנקודה המבוצרת מעלות השחר ועד רדת הערב.¹² ב-20 בנובמבר נתקבלה הצעה זאת בדיון עם ועד הגוש, שפקפק כל העת והזהיר מפני הרפתקנות. חיים שטורמן הוא שהכריע בסמכותו האישית למען הקמת היישוב המבוצר, ואמר לאותם חברים שחששו מהתגרות בשכנים כי נפתחת תקופה חדשה של חומות מבוצרות גם שלא ברצון שכנינו.¹³

לפי התכנית המפורטת תוקם נקודת יישוב מוקפת חומת עץ וחצץ בשטח של 35 על 35 מ', סביבה תימתח גדר תיל, ובתוכה ארבעה צריפים והמגדל. היא נועדה לפלוגת כיבוש של ארבעים איש, וסיפקה את הדרישות הטאקטיות העיקריות:

א. הקמה מהירה, תוך שעות יום אחד. (בהמשך שנות המאורעות סוגלה 'תרגולת' זאת להקמת יישוב אף תוך שעות לילה אחד.)

ב. אבטחה, שתאפשר למספר מגינים קטן להחזיק מעמד זמן ממושך, עד שתוכל להגיע תגבורת.

במיקום המשק הושם לב לדרישות טאקטיות נוספות: הכרח היה להקים את הנקודה כך, שתימצא בקשר-עין עם יישובים ותיקים, כדי להזעיק תגבורת, וכן היה הכרח בדרך סלולה, ולפחות בדרך עפר תקינה, לתנועת תגבורת ממונעת אל היישוב המותקף.

התקציב המיוחד שנדרש לחומרים ולציוד ליישוב החדש הגיע ל-400 לא"י, מעט יותר משנדרש לבית הבטון לפי בקשת ההורים באביב. אך חברי הקיבוץ הצעיר התקשו לגייס את הסכום בעצמם, עד שמצאו שני בני ברית, אברהם הרצפלד, איש המרכז החקלאי, ויוסף וייץ, איש הקרן הקיימת. הרצפלד כבר היה אז לוחץ מעצמו לחידוש תנופת ההתיישבות, אולם תביעתו באותה שעה היתה 'ייבנה הגליל!', והוא הצביע על אדמות פיק"א המצפות למתיישבים, וקודם כול — 4,000 הדונמים הנטושים

11. תל-עמל — 10 שנים, עמ' 30.

12. את"ה, גור, תיק 15—4003, עמ' 1.

13. תל-עמל — 10 שנים, עמ' 30.

של כפר חטיף, בקירבת מצפה, ליד טבריה.¹⁴ מכל מקום, הרצפלד נענה לווייץ כאשר זה תבע ממנו לסייע לבני תל-עמל. כמוהם חש וייץ את כאב האדמות האובדות בעמק בית-שאן. בספטמבר, בעיצומם של המאורעות, הצליח לסיים משא ומתן ממושך לרכישת קרקעות בדורמו של עמק בית-שאן, ואדמת זראעה — טירת-צבי שלעתיד-לבוא — נרכשה באמצעות מתווך מידי מוסה עלמי, השופט ד"ר כנען ואחד החוסיינים.¹⁵ מאז עוד גברו חששותיו, והוא היה לפה לגופים הקיבוציים התובעים להקדים את עלייתם. ב-4 בנובמבר הציג בפני הנהלת הסוכנות היהודית את השאלות: האם לחזור לקרקעות שעובדו בבית-שאן? האם להעלות פ' לוגות כיבוש זה חזק ה' או לעסוק בהתיישבות ממש? לאילו גופים תינתן זכות קדימה? בדיון נפלה החלטה לחזור לאדמות למען התיישבות-קבע, והביצוע הוטל על וייץ, הרצפלד ודוד שטרן, ממחלקת-ההתיישבות של הסוכנות היהודית. אלה קבעו שלושה גרעינים בעדיפות ראשונה: 'תל-עמל', 'השדה' ו'ארגון הצפון'.¹⁶

אולם עתה עלתה בכל חומריתה בעית מימון ההתיישבות בתנאי המאורעות. הסוכנות היהודית כבר היתה החוקה ביותר בכספים בגלל הוצאות החירום הגדולות ללא תקדים, ולרשות מחלקת ההתיישבות לא עמדו רזרבות תקציביות. לכן תבע אליעזר קפלן, גזבר הסוכנות היהודית, שהקרו הקיימת תשתתף במימון ההתיישבות. אך הנהלת הקרו הקיימת עצמה כבר היתה נתונה במצוקה כספית בגלל מהירי הקרקעות שהאמירו בשנות ה'פרוספריטי', ועתה נוספו למהירי הקרקעות הוצאות רבות לשמירתן של אדמות שטרם נושבו.¹⁷ ראשי הקרו הקיימת סברו תחילה ששומה עליהם לזבוק במדיניות המסורתית, שכל כספי הקרו קודש הם לגאולת האדמה ולהשבחתה בלבד, ואילו מחלקת ההתיישבות תממן את כל צורכי ההתיישבות, באמצעות קרו-היסוד וגורמים אחרים. אבל מתוך הכרה בדחיפותה של ההתיישבות להצלת האדמות הגיעה הקרו הקיימת בסוף נובמבר 1936 להסדר כספי עם הנהלת הסוכנות היהודית בדבר חלוקת ההוצאות.¹⁸ החלטתה זאת של הקרו הקיימת ביטאה

14. מאורעות תרצ"ו, עמ' 623—625.

15. 'וייץ, מיומני', א, מסדה תשכ"ה, עמ' 158.

16. שם, עמ' 161—162.

17. א' גרנובסקי (גרנות) דן בהאמרת מחירי הקרקעות ובנזקי הספרות בספרו 'מדיניות קרקעית עברית בארץ-ישראל', ירושלים 1938, והביא טבלאות מחירים בעמ' 48—49. אוסישקין עמד כבר ב-1933 על הצורך להקדים ולעלות על אדמות שנרכשו (מ' אוסישקין, דברים אחרונים — תרצ"ד—תש"ב, ירושלים תש"ז, עמ' יב).

18. פרוטוקולים של הנהלת הסוכנות, כרך כו (להלן — אצ"מ, פרוטוקולים), דיון 20 (6 בדצמבר 1936), עמ' 10—11. מדיניותה של קה"ל לפני המאורעות מתוארת בספרו הנ"ל של גרנות. ראה הפרק 'פוליטיקה קרקעית לאומית', עמ' 105 ואילך, ובמיוחד — בעמ' 160 ואילך, שם מתוארות פעולותיה של קה"ל, המצטמצמות בגאולת הקרקע ובהשבחתה לעיבוד. אוסישקין עמד עד אז בתוקף על השקעת כל כספיה של הקרו בקניית קרקעות בלבד, ונטה להתנגד אף להצעה להפריש מכספיה להכשרת קרקע בשטחי ההר. עוד בשנותיו האחרונות הדגיש שבעיניו קובע השטח שבידי העם, והכמות קובעת יותר מן האיכות (בספרו הנ"ל, עמ' קלט). 'וייץ מתאר את הדיונים הפנימיים בקה"ל ב-1936, מנקודת ראותו הוא, ב'מיומני', עמ' 163—166.

בכוננת לחולל שינוי ערכין לצורך השעה, התובעת גאולת הקרקע תוך 'כיבושה' בידי מתיישביה.

חברי תל-עמל החלו בהכנות קדחתניות לעלייה, ותוך כדי כך הוזמן יוחנן רטנר, המהנדס ואי-ההגנה הוותיק, לבחון את תכנית הביצור והקמתה של החצר. לעומת התכנית המקורית, שקבעה ארבע עמדות בפניגות החצר, המליץ רטנר להסתפק בשתי עמדות בלבד. כך הושלמה התכנית הטאקטית ליישוב שיוקם במשך שעות האור ויהיה מוכן להגן על עצמו עם ערב.¹⁹

החברים השלימו את הכנותיהם האחרונות, וריכזו עגלות-משא וטרקטורים ליום העלייה המיועד, ה־1 בדצמבר. אך גשמי עזו החלו לרדת ב־30 בנובמבר ולא פסקו אלא ב־5 בחודש. אותו יום יכלו חברים לצאת לראשונה לסמן את מקום המחנה. הם תקעו יתדות-סימון וכיסון באדמה כדי לקיים בידיהם סיכוי ההפתעה.²⁰

בעוד החברים מחכים בקוצר-רוח להתייבשותן של אדמות העמק הכבדות, קדמום בינתיים אחרים במעשה יישובי ראשון מאז פרוץ המאורעות. ב־7 בדצמבר יצאו עשרה בחורים ובחורה אחת מארגון 'הקוצר' לכפר-חטין הנטוש, בו נותרה עד כה רק משפחה אחת, שעלבה אדמותיה באמצעות אריסים ערביים. בבואם לכפר, מצאו את מגדל המים ריק ממים, אוהלי בדווים נטוים בין בתי-הכפר, וביניהם אוהלו של שומר האדמות הערבי. בגלל מיעוט הנשק שבידיהם, היו תחילה שוהים במקום רק בשעות היום, עד שנמנו וגמרו: גלון במקום — ויאלצו לתת לנו נשק. מ־24 בדצמבר החלו ללון בכפר, ובמשך החודש הראשון קיבלו עשרה רובים.²¹ המעשה לא הכה הדים, אף כי היה בו כדי להגשים את מאווייו של הרצל.²² לא הוקם כאן יישוב חדש, אלא שוקם יישוב ותיק וקיים. עדיין לא ננקטה כאן דרך להתיישבות, שיש בה תגובה לאתגר הערבי או פריצה למרחב חדש. אך העולים לכפר-חטין יזמו, העזו ועשו, ותיזכר להם זכות ראשונים לחידוש ההתיישבות בשנות המאורעות.

עד ה־10 בדצמבר יבשו האדמות לרגלי הגלבוש, ועתה בא, לבסוף, יומם הגדול של חברי תל-עמל. עם שחר יצאו עם חברי בית-אלפא, שמונים איש ועמם משמר נוטרים, והקימו את המחנה לפי 'התרגולת' שעיבד שלמה גור. בצהריים הצטרפו חברים ממשקי הגוש, ואחר הצהריים עמד המחנה המבוצר על תלו לחוף האסי. לפנות ערב חזרו המקימים והמלווים למשקיהם, ופחות משלושים חברים עם עשרה נוטרים יצבו במשמרתם החדשה. באחרון של תנוכה, ב־16 בדצמבר, ביקרו וייץ

19. את"ה, גור, תיק 1211. י' סלוצקי, ספר תולדות ההגנה, ב, חלק שני, תל-אביב 1963, עמ' 852—853 ותמונה מול עמ' 865. (הדגם המוצג בבית אליהו גולומב מראה ארבע עמדות, בטעות.)

20. כ"ה לחומה ומגדל, עמ' 21. סיור משותף של נציגי הקה"ל ומחלקת ההתיישבות נדחה. וייץ הורה לאנשי תל-עמל ב־1 בדצמבר לעלות בלי לחכות. וייץ, מיומני, עמ' 175.

21. נתום קרמר (שדמי), מפקד ההגנה בגליל התחתון, נפגש עם החברים ב־3 בדצמבר, וקבע את מועד העלייה. את"ה, תיק 3936—3937, עדות חיים קרישפין.

22. אופייני להסחת הדעת מכפר-חטין, שאין העלייה נזכרת כלל ביומנו של וייץ. וראה מאורעות תרצ"ו, עמ' 627. (שם נאמר בטעות שתאריך העלייה היה 3 בדצמבר.)

והרצפּלד ביישוב החדש. בדברי ברכתו הזהיר וייץ את החברים הצעירים לכל תזוּח דעתם עליהם: כבר ארבעים שנה לפני כן קדמום אנשי מטול ה, שנאחו בגליל העליון הפראי והמנותק, וסבלו רבות מתגרת יד שכניהם.²³ תל-עמל קמה ונהייתה מכוח יוזמתם והתלהבותם של חברי הקיבוץ. הם שהגו את הרעיון, דחפו למעשים ודחקו בתנועה, בוועד-הגוש ובמוסדות הלאומיים עד שנענו. הם חיפשו ומצאו פתרון טאקטי למעשה היישוב, התמודדו עם מבקרים וספקנים, והניחו את היסוד לטאקטיקה היישובית יעילה בנסיבות הזמן. אמנם, לפי שעה אין כאן עדיין יותר מהידוש טאקטי. החברים שבו להתיישב באדמות שעבדו לפני כן, בריחוק שלושה ק"מ בלבד מבית-אלפא מזרחה. עדיין ניצבו אך בשוליו המערביים של עמק בית-שאן, והעיקר — אין המעשה נובע משיקול מדיני של ההתנגה: זו לא גיבשה עדיין עמדה, פרט לעצם 'ההגנה על היש' הקרקעי.

וההגנה — לנוכח ועדת-פיל והצעת החלוקה

כשעלתה תל-עמל, כבר עשתה ועדת-פיל בארץ. מאז שוך המאורעות היתה הנהלת הסוכנות היהודית נתונה להכנת טיעוניה והופעתה בפני הוועדה. תוך דיונים אלה נבחנו מחדש צורכי הביטחון בהתיישבות, שכבר נשקלו אחרי מאורעות תרפ"ט בקביעת מיקומם ודרכי ביצורם של יישובים חדשים. לקחי מאורעות תרצ"ו הביאו מחדש וביתר תוקף אל הכרעה עקרונית: מעתה ואילך יהיה על היהודים להתיישב באזורים מרוכזים, המצוידיים ברשת דרכים פנים-אזורית מאובטחת וקשר תקין לאזורי ההתיישבות הוותיקה.²⁴ שני אזורים הוגדרו כראשונים בעדיפות: שטח זכיון החולה ועמק בית-שאן. לפיכך עמדו לתבוע מהוועדה להתיר ריכוז קרקעות באיזור כולו והעברת ארסיים לשטחים חדשים, תוך הקצבת יחידת-מחיה הוגנת למפונים. הוצע שמוכרי הקרקע יועברו ליישוב מחדש גם בעבר-הירדן, ועם זאת הוחלט להעלות מחדש את התביעה העקרונית לפתוח את עבר-הירדן להתיישבות יהודית.²⁵

23. כ"ה לחומה ומגדל, עמ' 23; וייץ, מיומני, עמ' 184—185. פקידי הבארון רכשו את מטולה ב'1896 מידי דרוזים, בעיצומה של התמרדותם נגד התורכים. לימים חזרו הדרוזים לסביבה והרבו להציק למתיישבים הראשונים (י' סלוצקי, ספר תולדות ההגנה, א, חלק ראשון, תל-אביב 1954, עמ' 77, 107—109).

24. מאורעות תרפ"ט הבליטו את הצורך בהתיישבות מרוכזת יותר ב'גושים', שיאפשרו עזרה הדדית בהגנה. ראה א' ביין, תולדות ההתיישבות הציונית, 4 רמת גן 1969, עמ' 333—334; י' סלוצקי, ההגנה, ב, חלק ראשון, עמ' 586—588. צעדים מוקדמים ראשונים, המבשרים את התרקמותה של מדינות יישובית, ניתן לראות אחרי מאורעות תרפ"ט בהקמת אפיקים ב'1932 ואשדות-יעקב ב'1933. בעמק-הירדן, כחוליות קישור ואבטחה לתחנת הכוח בנהריים. יוחנן רטנר נקרא אז ליעץ במיקום היישובים וארלוזורוב עמד על המשמעות המדינית שבהקמתם. ראה אורן, 'משני עברי' (לעיל, הערה 10), עמ' 41 והערה 14 שם.

25. אצ"מ, פרוטוקולים, כרך 26: 'אנו רוצים כעת ליצור אזורים מרוכזים של התיישבות יהודית' — בן-גוריון בדיון 11 (1 בנובמבר 1936), עמ' 11. הוחלט לדרוש התיישבות

עמדתה של הסוכנות הוגדרה אפוא, וגם נקבעו יעדים מדיניים להתיישבות. אולם בשלב זה לא ניתנה עדיין הדעת על הכוונת המאמץ היישובי וריכוזו למשימות מעשיות מוגדרות: התיישבות בחולה היתה מותנית בהסדרת הזכיון, והתיישבות רבתי בבית-שאן תבעה פתרון טאקטי שעוד לא היה ידוע בראשית נובמבר. יתר על כן, הסוכנות היהודית לא הטילה מיוזמתה היא על מחלקת ההתיישבות שלה ועל 'ההגנה' לעבד פתרון טאקטי כזה.

אף לאחר שעלתה תל-עמל, לא מיהרה ההנהגה לעמוד על האפשרויות החדשות הגנוזות ב'חומה ומגדל', ועדיין לא ראתה כאן את המכשיר ליוזמה ולהעזה מדינית. אמנם ניתן האישור להסכם בין קפלן ואוסישקין בנובמבר, ואושרה הקמת שלוש נקודות, במקום להוציא כסף על שמירת קרקע. מעתה נסבו הדיונים בסוכנות על 'התור' בהעלאת יישובים, נוכח דרישת 'המזרחי' להעלות בעדיפות ראשונה את קבוצת 'רודגס' — המועמדות לעלות לאדמות וראעה.²⁶

דומה שההנהגה ביקשה להמתין לתגובת הערבים על עליית תל-עמל. אולם השקט המתוח לא הופרע כאן, ופחות מחודש ימים אחרי תל-עמל נכון היה גוש הרוד לזינוק יישובי נוסף. שלמה גור גויס ממשקו להכין את גרעין 'השדה' לעלייה, וב-5 בינואר 1937 עלה הקיבוץ לאדמותיו, כחמישה ק"מ מזרחה מבית-השטה. לימים נקרא הקיבוץ 'שדה-נחום' על-שם נחום סוקולוב.

חידוש ההתיישבות החל מעורר התלהבות ביישוב, אבל ההערכה למשמעות המדינית של המעשה לא הבשילה, כמדומה, אלא בעקבות המגעים עם 'הוועדה המלכותית' סמוך לצאתה מהארץ, כאשר הוועדה גילתה עניין בקאנטוני-זאציה, כלומר חלוקת הארץ וכינון מחוזות אוטונומיים. חשיבותה המדינית של ההתיישבות עלתה עוד יותר כאשר חבר הוועדה, פרופ' רגינאלד קופלנד, גילה לווייצמן שהוועדה שוקלת חלוקה, המעניקה ליהודים עצמאות בחלק מהארץ. בראשית פברואר 1937 קבע בן-גוריון לראשונה בפומבי, במועצת ההסתדרות, שעליות חברי תל-עמל ו'השדה' על אדמתם בעמק בית-שאן הפרוע הן 'מאורעות מדיניים ממדרגה ראשונה'.²⁷

אך מעתה נעדרו חברי ההנהגה המדינית מהארץ. עם צאת הוועדה הועתק מרכז-הפעילות ללונדון, ווייצמן ושרתוק (שרת) נתבעו לצאת לחו"ל, ובן-גוריון יצא אחריהם כדי להמשיך ולקיים מגע עם חברי הוועדה בעת הכנת הדו"ח, וכן כדי לגייס

בעבר הירדן, וכאלטרנטיבה — העברת מוכרי קרקע לשם (שם, עמ' 12). התביעה לאפשר התיישבות מרוכזת בחולה ובעמק בית-שאן בוטאה בדיון 12 (6 בנובמבר), עמ' 12. השווה זכרונות בן-גוריון, ג, ת"א 1973, עמ' 489—491.

26. אצ"מ, פרוטוקולים, דיון 20 (6 בדצמבר 1936), עמ' 10—11; דיון 23 (20 בדצמבר), עמ' 1—2; דיון 24 (21 בדצמבר), עמ' 1. השווה זכרונות בן-גוריון, ג, עמ' 517—518, 526—527.

27. ח' וייצמן, מסה ומעש, תל-אביב תש"ט, עמ' 375—376. תגובה ראשונה של מ' שרת: יומן מדיני, ב (תרצ"ז), תל-אביב תשל"ב, עמ' 14—16. ראה גם: ד' בן-גוריון, במערכה, א, ת"א תשי"א, עמ' 32. אור חדש על ניצני תכנית החלוקה שופך פרופ' נ' קצבורג, מחלוקה לספר הלבן, ירושלים 1974, עמ' 23—26.

עזרה כספית מהגולה. בהעדרם לא נבלמה תנועת ההתיישבות, אך לא ניתנה העדפה ברורה לקו מוגדר. ב-25 בפברואר עלתה גינוסר לאדמות פיק"א לחוף הכנרת, וב-21 במארס עלו שני היישובים התאומים מסדה ועין-הקורא (שערי-הגולן) לאדמותיהם ממזרח לדגניות, סמוך לירמוך.

הגרעין השלישי שנועד לעלות לאדמות היהודיות בבית-שאן לפי דיוני דצמבר היה גרעין מושבי, ותורו לא הגיע אלא בראשית אפריל. ב-9 בחודש יצאו בני 'ארגון הצפון' עם מלוויהם ממשקי עמק-הירדן, ועלו לאדמות ג'בול — אשר חברי תל-עמל עיבדו בעבר — בריחוק שבעה ק"מ וחצי דרומה מהמחנה הקיבוצי גשר, בו ישבה עדיין פלוגה מהגוף שעלה ב-1933 לאשדות-יעקב.²⁸ היישוב החדש נקרא 'בית-יוסף' על-שם יוסף אהרונוביץ, איש העלייה השנייה, ממנהיגי הפועל הצעיר.

עליית בית-יוסף מסמנת את התגברות הביטחון העצמי, כי הפעם הורחק יישוב חדש יותר מקודמיו מהיישובים העשויים לתגברו בעת צרה, וכן הוצב בקירבת הירדן, באיזור פגיע להסתננות. היה גם מהחידוש בהעלאת גרעין מושבי, בתנאים שבהם נדרש משטר כוננות חמור.²⁹ אבל גם כאן אין עדיין יותר משיבה לקרקעות יהודיות, ועוד אין חדירה למרכזו של עמק בית-שאן, ואל מעבר לעיר העוינת. בדומה לתל-עמל ושדה-נחום, שאך הרחיבו במעט את תחום עמק-ירזעאל מזרחה, הרחיבה בית-יוסף את איזור ההתיישבות בעמק-הירדן במעט דרומה.³⁰

יזומת ויין והרצפלד ל'התיישבות כיבוש' בעמק בית-שאן

באותו זמן כבר גברה תביעתם של אנשי ההתיישבות, הרצפלד ווייץ, למפעל יישובי גדול יותר בממדיו ובמשמעותו המדינית. מאז פברואר תבעו להקים בעמק בית-שאן חמישה יישובים כדי 'להשתלט' עליו.³¹ באפריל דנה הנהלת הקרן הקיימת בתכנית שיציג אוסישקין בפני הוועד הפועל הציוני — תכנית ל'התיישבות-כיבוש' בעמק, בכוח של 800—1000 מתיישבים ובהשקעת 100—150 אלף לא"י.³² שוב יודגש שהיזומה היישובית עולה מתוך התנועה, וכי הרצפלד ווייץ מבטאים את מאוויי הגרעינים החלוציים להגביר את תנופת ההתיישבות ולהיחלץ לפתיחתם ולפיתוחם של איזורים חדשים. המושגים 'השתלטות' ו'התיישבות-כיבוש' מבטאים

28. גשר הוקמה ב-1922. כאשר חברי הקיבוץ עלו לדלהמיה (אשדות-יעקב) ב-1933, המשיכו להחזיק גם במחנה הקודם עד שנת 1939, ואז החליפם במקום זה גרעין קיבוצי צעיר.

29. משמרי-השלושה הוקמה בידי גרעין מושבי בבקעת יבנאל ב-13 באפריל 1937. י' סלוצקי מטעים את התאמת הקיבוץ, לעומת המושב, להתיישבות הכיבושית (ההגנה, ב, חלק שני, עמ' 860—862).

30. בית-יוסף לא נמנתה תמיד עם יישובי עמק בית-שאן בפי הדוברים היהודיים. אמנם שרת מונה אותה באזור (יומן, עמ' 144), אולם היא לא נכללה בתוכרי 'הסוכנות' לוועדת וודהד. ראה א' אורן, 'משני עברי' (לעיל, הערה 10), עמ' 44 והערה 45 שם.

31. וייץ, מיומני, עמ' 207.

32. שם, עמ' 223, 225, 228.

את ההכרה שההתיישבות הזאת היא מענה להתקפה הערבית שניסתה לערער כליל את 'הבית' הלאומי' או לפחות להצר את תחומיו. כיבוש עמק בית-שאן נתפס כ'מ'ת קפת-נגד' של היישוב העברי, שלא יסתפק עוד בהתגוננות בכל נקודה נתקפת, אלא שואף למרחבים חדשים. אך הרצפליד ווייץ לא יכלו להולל פעולה בלי תמיכה עקרונית ותקציבית רחבה של הסוכנות היהודית. הקרן הקיימת עצמה היתה נכונה מעתה לשאת בחלק מההוצאות הכרוכות בהתיישבות החירום, אולם מחלקת ההתיישבות של הסוכנות נתבעה לממן צרכים שהזמן גרמם: ביצורים ומבני ביטחון, ציוד חשמלי למגדל, הנשק הדרוש — בנוסף לנשק הלגאלי שבידי הנוטרים — תשלום בעד שמירתם של מתיישבים, והוצאות הנובעות מפיצול הגרעינים בין המחנה המבוצר והמחנה העורפי במושבה או במשק ותיק. נתבעו סכומים גדולים לשיפור דרכים ולסלילתן. אם יעלה יישוב לנקודה מרוחקת ומבודדת, יגברו הקשיים המשקיים במקום שצורכי ביטחון ואפשרויות הפיתוח הכלכלי אינם זהים. אליעזר קפלן העדיף להקדיש את הכספים ליישובם של איזורים בטוחים ונוחים לפיתוח. בגישתו תמכו ראשי מחלקת ההתיישבות, מודיס הכסטר המומחה היהודי-אמריקני הלא-ציוני שנתמנה לראש המחלקה לאחר הרחבת הסוכנות היהודית, וארתור רופין, הסוציולוג והמיישב שפעל בארץ מאז שפתח את 'המשרד הארצישראלי' ביפו ב-1908.³³ בלחץ טיעוניהם שקל גם הרצפליד, שרצה להביא לידי מעשים, שמא מוטב להשלים לפי שעה עם הוספת הוליות יישוב בשרון, אולם ווייץ עמד על דעתו שכל האמצעים יופנו להרחבת התחומים.³⁴

במחלוקת בין המרחיבים והמצמצמים נודע משקל מכריע לעמדת ראש המחלקה המדינית, משה שרתוק, שחזר ארצה באפריל, בעוד וייצמן ובן-גוריון ממשיכים לפעול בלונדון. בשובו התרכזו תחילה במשימה המדינית הדחופה ביותר — מגע עם הנציב העליון ועוזריו, בעיקר בדבר מיכסת העלייה ('ה'שדויל') לחצי השנה הקרובה.³⁵ מגעים אלה עמדו עתה בסימן התנגדותם של רבים מפקידי השלטון להצעת החלוקה המנסרת בחלל. הוויכוח סביב החלוקה כבר היה מסעיר את היישוב והתנועה הציונית, ושרתוק עצמו נקלע ללבטים קשים בגיבוש עמדתו: מלכתחילה קיבל את ההצעה בספקנות עמוקה, פן לא תביא אלא לקאנטוניזאציה בגלגול חדש. בלונדון עמד יותר על החיוב שבהצעה מתוך מגעיו עם וייצמן. עם זאת חשש פן הסכמתו הנלהבת של וייצמן תהיה בעוכרינו, וקיבל את עמדתו המסתייגת של בן-גוריון, שהיה נכון לדון בחלוקה רק אם יהיה ברור שההצעה מבטאת את רצונם של הבריטים עצמם.³⁶

בשובו ארצה כבר ידע שרת את הלך-הרוחות בוועדת פיל, והגדיר את התנאים

33. עמדתם של קפלן, הכסטר ורופין עולה מהפרוטוקולים ויומן שרת. מראי מקום מפור-טים — להלן.

34. וייץ, מיומני, עמ' 205.

35. שרת, יומן, עמ' 111, (27 באפריל), 116 (2 במאי), 120—122 (11 במאי), 129 (17 במאי).

36. ראה במקורות הנזכרים לעיל, בהערה 27, והשווה שרת, יומן, עמ' 107—108, 178—179 לעומת עמ' 235.

בהם עשויה חלוקה להתקבל על דעתו: אם שטח המדינה היהודית יכול את הגושים הטריטוריאליים שבהם כבר התיישבו היהודים, את האיזורים שאנחנו רואים אותם כשדות ההתיישבות האפשרית שלנו בתקופה הקרובה, וכן עמדות מפתח כלכליות — כגון גמלים, מרכזי חרושת, זכויות החשמל והאשלג.³⁷

מדברים אלה משתמעת גם הדרישה לכלול את עמק בית-שאן במדינה היהודית. את המצב באיזור למד מקרוב במחצית השנייה של מאי מפי אנשי הביטחון וההתיישבות. שאול מאירוב (אביגור) מסר לו על מצבם הבטחוני של היישובים החדשים.³⁸ הרצפולד הציג בפניו את התכניות שעובד עם וייץ להתיישבות בתקופה הקרובה בכל הגזרות. בכלל התכניות האלה הציגו להעלות את ארגון 'מולדת' לאדמות טיבה ברמת יששכר, קיבוץ 'בניר' לג'זערה — עין-השופט ברמת-מנשה וקיבוץ 'בתלם' לקידמת הכנרת, עין-גב לעתיד; כן הוצע לישב בשפלה הדרומית את ארגון 'מנחם' באידנבה — כפר-מנחם — ואת ארגון 'שער-הנגב' באיזור מדרום לגדרה. מכל ההצעות הדגיש את הצורך להעלות בבת אחת שלושה-ארבע נקודות בעמק בית-שאן וסלול כביש שימנע את הצורך לעבור בעיר.³⁹

ערת מבטח תפיסה מדינית ואסטרטגית להתיישבות

שרת נשתכנע שניתן לעשות מעשה גדול מיד, והוא הסיק: 'מבחינה מדינית ומתוך ראיית עתידנו בחלק זה של הארץ, היוני הוא בהחלט שנהיה חוקים ורבים ככל האפשר בעמק בית-שאן עוד לפני צאת הדין-החשבון של "הוועד-דה"ו"⁴⁰. זאת הכרעה מעשית ראשונה בדבר יעד מדיני להתיישבות, ובדבר העיתוי לביצוע (ציפו לפרסום הדו"ח בסוף יוני). הכרעתו של שרתוק מבטאת גם את ראשיתה של אסטרטגיה יישובית הנועדת לבצע את מדיניותו. מכאן ואילך תבוא האסטרטגיה היישובית לידי ביטוי בתכנון היעדים הטריטוריאליים להתיישבות, קביעת תור העדיפות להעלאת יישובים, ריכוז מתיישבים וכוחות אבטחה על נשקם בעיתוי הנבחר, פיתוח אמצעי הנדסה וקשר וריכוזם למבצעי עלייה וקיום כוחות תגבורת ניידים.⁴¹

37. שם, עמ' 108.

38. שם, עמ' 131 (19 במאי).

39. שם, עמ' 144 (24 במאי). ב-1937 נמשך הכביש הסלול מעפולה רק עד בית-השטה, ומשם מזרחה נמשכה דרך לתוך בית-שאן ומשם לגשר שיד חוסיין מזרחה, ולגשר מג'מי צפונה (אטלס ישראל, מפה XIV/1). ניתן לעקוף את בית-שאן מצפון בדרך עפר מקבילה למסילת-הברזל, ומדרום — בדרך עפר מתל-עמל דרומה-מזרחה. הרצפולד הציג לשפר את הדרך הדרומית.

40. שם.

41. דומה שהמושג 'אסטרטגיה התיישבותית' נחאורח לאט. ב-1939, לנוכח 'הספר הלבן', קרא בן-גוריון לעשות את פעולת ההתיישבות מתוך 'חשבון פוליטי-אסטרטגי' (במערכה, ב' 4, תל-אביב תשי"א, עמ' 118). אל"מ אלעזר (לסיה) גלילי, העורך הראשון של 'מערכות', נקט את המונח 'אסטרטגיה יישובית' לראשונה ב-1942, בכינוס מפקדים

מעתה פעל שרתוק בכל כושרו ומרצו כדי לשכנע את הנהלת הסוכנות היהודית ולרתום אותה למדיניות היישובית שגיבש בעיקריה ובפרטיה במרוצת חודש יוני. לא קלה היתה מלאכתו, לנוכה התנגדותם של קפלן ואנשי מחלקת ההתיישבות, מטעמים כלכליים. כאמור, רצה קפלן להשקיע כספים רק בהתיישבות של ממש, והבהיר שבעיניו הקמת יישובים בנוסח 'חומה ומגדל' אינה בגדר התיישבות לשמה, אלא עלייה על קרקעות 'בדרך שניתן אולי לכנותה צבאית כביכול, בהוצאה כספית של כמה אלפי לירות, שרובן יונחו מראש על קרן-הצבא'.⁴² הכסטר רופין הגישו הצעות להתיישבות רק באותם איזורים שבהם לא ייגרמו סיכונים כלכליים ובטחוניים. לפיכך הסכימו לישב את ארגון 'מולדת' בטייבה ולהעלות יישוב לג'וערה, אבל שללו את שאר ההצעות של המרכז החקלאי.⁴³

לא רק שיקולים כלכליים הדריכו את ארתור רופין. לנוכה הצעת החלוקה חזר להשקפתו שהביע לראשונה שלושים שנה לפני כן, לאחר ביקורו הראשון בארץ, עוד בטרם יפתח את 'המשרד הארצישראלי'. אז ראה את העיקר בהשגת אוטונומיה מקומית יהודית, ולכן הציע לרכז את ההתיישבות בכמה איזורים מצומצמים שבהם היהודים עשויים להגיע מיד לרוב, ולחבר איזורים אלה ברצועות-קישור.⁴⁴ ב-1937 סבר שאם תקום מדינה, עליה לבצר את הממשל היהודי העצמי, ולכן אל לה לשאוף לגבולות רחבים, שבהכרח יכילו מיעוט ערבי גדול. משום כך שלל עתה את הרחבת תחומי ההתיישבות לאיזורים חדשים. ברוח זאת כתב לווייצמן במאי 1937, והתפלמס עם בן-גוריון בפרוס הקונגרס ה-45.

לעומת חבריו אלה יצא שרת במדיניות ברורה של התפשטות. לראשונה הגדיר את דעתו בדיון של מרכז מפא"י ב-7 ביוני, שנערך תוך ציפייה מתוחה לדיון של ועדת פיל. עמדתו מבטאת את מגמת מדיניותו היישובית — להכביד על חלוקה, ולפחות להמעיט ככל האפשר את נזקה. דבריו מצטיינים בנימתם התקיפה ורווית הדחיפות:

דבר אחד יכולנו לעשות בארץ במצב הנוכחי — לשנות את מפת

ב'הגנה' (מערכות, לו [ספטמבר 1946], עמ' 2 ואילך). ד' גלעדי, במאמרו 'ההתיישבות בארץ-ישראל בשנים 1882—1947 מאספקט אזורי', בדרך, ד (אוגוסט 1969), מגדיר תקופה של 'ההתיישבות הלאומית' הנפתחת בשנת 1936 (עמ' 23), ומציין שההתיישבות בתקופה זאת בוצעה 'על רקע פוליטי-אסטרטגי' (עמ' 25). כאמור — המדיניות נתגבשה לראשונה אך בקיץ 1937.

42. שרת, יומן, עמ' 152.

43. אצ"מ, פרוטוקולים, דיון 56 (20 ביוני 1937), עמ' 5—7.

44. א' רופין, שלושים שנות בנין בארץ-ישראל, ירושלים תרצ"ו, עמ' 1—8. השווה בין, תולדות (לעיל, הערה 24), עמ' 35—36.

45. על מכתבו של רופין לווייצמן — א' רופין, פרקי חיי, ג, תל-אביב 1968, עמ' 277, והשווה שם, עמ' 281. בהתכנס חברי הנהלת הסוכנות היהודית בציריך, טען כנגד בן-גוריון שיש לקבל מדינה בלי הרבה ערבים, ובן-גוריון השיב לו שמדיניות העלייה שלנו תהפוך את המיעוט הגדול למיעוט קטן (אצ"מ, פרוטוקולים, דיון בלי מספר, 1 באוגוסט, ציריך).

ארץ-ישראל על-ידי הקמת נקודות חדשות: א. כדי להכביד עד כמה שאפשר על פתרון שאלת א"י בצורה של חלוקה או קנטוניזציה; ב. כדי להבטיח שבין אם ההחלטה תהיה חלוקה או קנטוניזציה היא תהיה עד כמה שאפשר פחות מזיקה. (שרת, יומן, עמ' 172)

הוא ראה לנכון להדגיש שגם בעבר לא עמדו לנו לא זכויותינו ולא תביעותינו ההיסטוריות, אלא 'הנקודות שהיו לנו', ולכן חזר ודרש 'לחטוף ולישב ב/ לחטוף ולכבוש', והטעים שבעיקר חשוב לרכוש ולכבוש קרקע בפינות נידחות ובאזורי-הספר' (שם, עמ' 173).

מבחינה מדינית אינני יודע מצוה יותר דוחקת ואמצעי-מלחמה יותר אפקטיבי מאשר העלאת נקודות בשטחים אלה, ויצירת עובדה (שם).

בהמשך דבריו הדגיש שרתוק את החשיבות העליונה שייחס לגורם הזמן, ול'מה שנוכל עוד לעשות לפני שהממשלה תתחיל לדון בדין וחשבון'. אך יהיה ערך רב גם למה שייעשה אחרי תחילת הדיונים, ו'לפני שהממשלה תתחיל לקבוע את הגבולות למעשה' (שם).

בולטת בדברים אלה הגישה המאקסימאליסטית — לעשות ככל האפשר יותר, בהקדם, בהיקף ובהרחק המירבי. בדברו על פרטי תכניותיו להתיישבות מיידית, הסביר את שיקוליו האסטרטגיים: ההליכה לג'וערה אולי תטה את הגבול לטובתנו ותציל את 'המשולש שממזרח לכרמל', ו'אם נתקע יתד בוראעה... יהיה זה הביטוי החזק ביותר לתביעתנו' על עמק בית-שאן (שם). כמשימה עיקרית ראה את הצלת העמק, וכבר לפני כן כתב לחבריו דוד הכהן, ברל פצנולסון ודב הוז, ש'שהו בלונדון, שהוא 'תקע עצמו' לעניין בית-שאן, כי 'זהו האיזור היחיד שבו אפשר לשנות משהו. לכך דרושים אמצעים רבים, והעיקר — יש להדריגם, ולהרחיק ככל האפשר דרומה, מעבר לעיר בית-שאן.⁴⁶

המתקפה היישובית בתמוז תרצ"ז (יולי-1937)

כל חודש יוגי התנהלו הדיונים המעשיים, כדי להכין את העליות על הקרקע למועד. שרתוק עמד בתוקף על דעתו להקים גם את טירת-צבי על אף כל הקשיים, אפילו כאשר אנשי הקרן הקיימת והמרכז החקלאי העדיפו את מעוז שליד הירדן, ממזרח לבית-שאן.⁴⁷ אכן, טירת-צבי עלתה בכ"א בתמוז, 30 ביוני 1937, ארגון 'מולדת' עלה ב-4 ביולי להקים את 'בני-ברית' (מולדת), עין-השופט הוקמה למחרת היום, וב-6 בחודש בא יומן של מעוז ועין-גב. כשם שעמד שרתוק דווקא על עליית טירת-צבי בדרום עמק בית-שאן, כך תבע את העלאת קיבוץ 'בתלם' לעין-גב, בקצה הצפוני של רצועת ארץ-ישראל המנדטורית בקידמת הכנרת. כאן נדרשה המחלוקה הגרמנית של הגהלת הסוכנות היהודית לסייע בכספיה לעליית גרעין של בני גוער

46. אצ"מ, תיק S-25-6571, מכתב מ-3 ביוני 1937.

47. אורן, 'משני עברי' (לעיל, הערה 10), עמ' 41 והערה 23 שם.

מגרמניה וממרכז אירופה. אבל גיאורג לנדאוואר, מנהל המחלקה, התנה את הסכמתו בקבלת אישור מפורש של המחלקה המדינית, כי לעלייה על הקרקע יש 'חשיבות פוליטית מיוחדת', וכי הסכנה במקום כה מבודד 'אינה גדולה מהסכנה הרגילה בשאר נקודותינו'.⁴⁸ שרתוק נתן את האישור המבוקש בו במקום, אך כאשר העלהו בכתב, היה זה כבר לאחר מעשה העלייה, ולאחר שנתפרסם דו"ח הוועדה ב-7 ביולי. כידוע הציעה הוועדה למתוח את קו הגבול באמצע הכנרת ולאורך הירדן, כך שכל היישובים ממזרח לירדן ומצפון לירמוך הופקעו מתחום המדינה המוצעת. דווקא משום כך יש בתשובתו של שרתוק להאיר בבהירות-יתר את עמדתו ושיקוליו ביחס לכל האפשרויות הפוליטיות הצפויות: תוספת נקודה יהודית רק תיטיב את הסיכוי 'להחזיר את האיזור הזה לשטח היהודי', ואפילו אם ייגזר על האיזור להישאר בשטח הערבי, יהיו היישובים בו 'חלוץ לגבי התפשטות היישוב היהודי גם לאותה מדינה'. לפיכך הוא מברך את המחלקה הגרמנית על שנעתה והשתתפה במפעל 'כיבוש' אשר בא 'להרחיב את היקף התאחותנו [באיזור] בתוקעו יתד בפניה המרוחקת ביותר שלו'.⁴⁹

הדברים שזורים מושגים הלקוחים מהמילון הצבאי והיישובי השגור בפנינו כיום, לאחר עשרות שנות מדיניות יישובית שיסודותיה נוצקו באותם ימים. שרתוק קלע בביטויים אלה לרחשי הלב של בני הנוער החלוצי, שלחמו על זכותם להתייצב בראש התור של העולים על הקרקע: אל תוך חומתה של מעוז נדחקו שישים חברים מארבע קבוצות-חלוץ של גרעינים משלושה זרמים שונים, שהתעתדו לעלות ליישובים משלהם בעמק בית-שאן. בעיני עצמם נדמו החברים כ'ארבעה חתולים בשק אחד'.⁵⁰ בדעתו את נפשו של הנוער, חש שרתוק שזכאי הוא לטעון בשמם של המגשימים: אם אין רוצים להפקיר אדמות, יש לישבן באנשים הנכונים להסתכן, ואלה יסתכנו אם ידעו שזה ביתם.⁵¹

בריוני הסוכנות היהודית ניצב אוסישקין לצדו, ותקף בהריפות את אנשי מחלקת ההתיישבות על שהציגו 'פורמאליזם' במקום גבולות. מילא אחריו יצחק גרינבוים:

48. אצ"מ, תיק S-25-6571, מכתב מ-4 ביולי 1937.

49. שם, מכתב מ-9 ביולי. המכתב במלואו פורסם לראשונה במערכות, חוב' 238—239, עמ' 42.

50. ארבעת הגרעינים שנטלו חלק בהקמת 'מעוז' הם 'חוגים', 'מסד', 'עקיבא א' ו'במסילה'. קבוצת 'חוגים' מהקיבוץ המאוחד נשארה במקום. לימים הסבה את שמו ל'מעוז-חיים' על שם חיים שטורמן, שנפל בעמק בית-שאן ב-15 בספטמבר 1938, בעת סיור לקראת עלייתו של קבוצת 'מסד' ו'עקיבא א', שתיהן מתבר הקבוצות. 'מסד' עלתה לכפר רופין ו'עקיבא א' — לנת-איתן, ע"פ 25 בנובמבר 1938. 'במסילה' מן השומר הצעיר עלתה ל'מסילות' ב-22 בדצמבר 1938, (ביין, תולדות, עמ' 372). המרכז החקלאי נתקל בקשיים חברתיים חמורים, בבואו להרכיב את הגוף המתיישב מארבעה גרעינים שונים. הרצפלד עמל ונאבק כדי לסלק קשיים אלה ערב העלייה. החיכוכים בין הגרעינים דחפו אחר כך להחיש את הוצאת שלושת הגרעינים ממעוז להתיישבות עצמאית (שמעון קושניר, שדות ולב, חיפה ללא תאריך, עמ' 270—277).

51. אצ"מ, פרוטוקולים, דיון 53 (6 ביוני 37), עמ' 11.

אנו נמצאים במצב מלחמה, ועלינו לכבוש מה שניתן לכיבוש.⁵² בסוף יוני ובראשית יולי 1937 נעשתה הטאקטיקה היישובים של 'חומה ומגדל' למכשיר האסטרטגיה היישובית. המתיישבים עצמם וההנהגה המדינית והיישובית היו נכונים עתה לזנק לטווחים רחוקים יותר: טירת-צבי היתה מרוחקת אחד-עשר ק"מ מתל-עמל, ומעוז — יותר משמונה ק"מ משדה נחום, בית-שאן חוצצת בין היישובים ובין 'הבסיסים הבטוחים' בעמק יזרעאל, ודרכיה-העפר העוקפות מצפון ומדרום את העיר הן פגיעות למיקוש ועלולות להשתבש בימות הגשמים.⁵³ דרך העפר לעין-גב עברה על פני צמח וסמרה, מרחק שנים-עשר ק"מ מדגניה או מעט פחות משער-הגולן. המגמה המדינית-אסטרטגית התבטאה, כמוכח, לאו דווקא בטווח ריחוקם של היישובים החדשים, אלא במיקומם: כולם באו להרחיב את תחום ההתיישבות היהודית, ולכולם נועדו משימות ביטחון: 'מולדת' עלתה לרמת-יששכר, ועין-השופט עלתה לגבעות שכונו אז 'הרי אפרים', כדי לאבטח את 'הכת-פיים' הגבעיות של עמק יזרעאל. עין-השופט נועדה גם לאבטח את רצועת הקישור בין עמק יזרעאל ומישור החוף, ומצפון לעין-השופט וליישובים שהוקמו בעקבותיה ברמת-מנשה נסלל כביש ואדי מילק בנחלי יקנעם ודליה. היישובים שבעמק בית-שאן לא זו בלבד שנועדו לנעוץ יתדות גבול ולתבוע בעלות על מרחב יישובי חדש ('to peg a claim') בלשון המתיישבים במערב ארצות-הברית), אלא גם מוקמו כדי לאבטח את גבול הירדן, גשריו ומעבריו באיזור 'שער המזרח' של ארץ-ישראל המערבית, ובו הדרך לעבר אירביד, מפרק ובגדד, מסילת-הברזל לדרעה (אדדעי המקראית), וצינור הנפט ממוסול לחיפה.⁵⁴ שרשרת מצודות גבול נמתחה עתה מעין-גב בצפון עד טירת-צבי בדרום, וחוליותיה — שער-הגולן ומסדה; אשדות-יעקב, נהריים וגשר; בית-יוסף ומעוז-חיים.

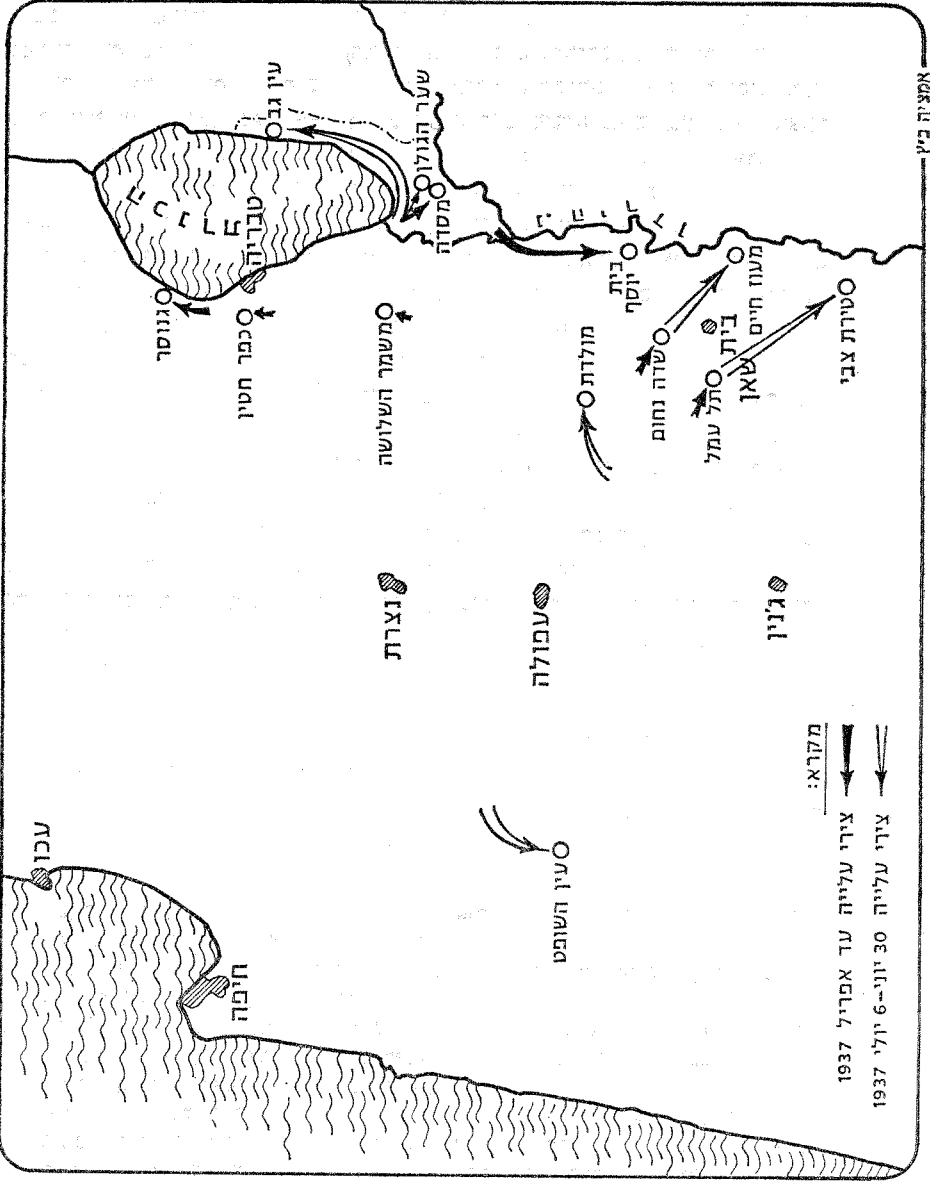
יתר על כן, העיתוי של גל-העליות כוון אף הוא מתוך שיקול מדיני מובהק: לרכו עליות רבות ככל האפשר לפרק זמן קצר, כדי להפגין את ממדי-המבצע וריכוז-הכוח היישובי במועד הנבחר — לקראת פרסום הדו"ח של ועדת פיל ב-7 ביולי. מאז 13 באפריל לא עלה שום יישוב על הקרקע עד העלייה המרוכזת

52. שם, דיון 56 (20 ביוני 1937), עמ' 7-8. 10. אותה דעה ביטא אוסישקין בתוקף לאחר העלייה לחניתה, כאשר עמד על 'הערך המכריע שיש לנקודה ישובית ידועה במקום ידוע ובזמן ידוע' (דברים אחרונים [לעיל, הערה 17], עמ' קכח), והפעם אף הדגיש שלא טיב השטח מכריע, אלא מיקומו (שם, עמ' קכט).

53. רופין טען בדיון על יישוב עמק בית-שאן שבאין כביש — הוא מפקפק באפשרות לישוב. לעומתו טען שרתוק שאם כך, יש להיאבק גם על הכביש, לגייס לכך כספים ולתבוע רשיון הממשלה להפקיע אדמות ולסלול (אצ"מ, דיון 53 [6 ביוני 1937], עמ' 10-11). לאחר הדיון-בפגוש שרתוק עם אנדריוס, מושל הגליל, כדי להסדיר את סלילת הדרך וכדי שהממשלה תקים נקודות משטרה באיזור חוניזר מצפון לטירת-צבי (איזור שהה-אליהו לעתיד) (שרת, יומן, עמ' 164-165, 185). על הדרך למעוז, שעקפה את בית-שאן מצפון-מזרח, מספרת ב' חבס, חומה ומגדל, ת"א תרצ"ט, עמ' 12.

54. על רגישותו של שרתוק לאבטחת היישובים ולביטחון בגבולות — שרת, יומן, עמ'

ישובי חומה ומגדל, דצמבר 1936 - יולי 1937

של חמישה יישובים תוך שבוע ימים. אכן, גם כלפי פנים סייע העיתוי המדיני בידי שרתוק כדי לדחוק בחבריו להחליט, לגייס אמצעים ולבצע למועד הנתון.⁵⁶ אך שיקול זה לא כוון למבצע הד-פעמי שאין אחריו המשך. אדרבה, נמשכו ההכנות להעלות יישובים בשפלה הדרומית, לפי הצעת המרכז החקלאי, כדי להרחיב את רצועת ההתיישבות מזרחה מבר-טוביה, נקודת היישוב העברית הדרומית ביותר. כפר-מנחם הוקמה בהמשך החודש, ב-28 ביולי, וגרעין 'שערה-הגב' עלה ב-15 באוגוסט לאדמתו בכפר-סולד הדרומית, מערבה מהפץ-חיים כיום (אותו גרעין עבר צפונה לעמק החולה ב-1942, והקים בה את כפר-סולד החדשה).

אופנסיבה יישובית זאת חיבה את 'ארגון ההגנה' להכין כלים חדשים, כדי לחרוג מהגנת הנקודה הבודדת אל הגנה איזורית ומרחבית: נדרש תכנון מדויק למיקום כל נקודה לפי שיקולי הגנה מקומיים וכדי לתת לה קשר עין אל הנקודות השכנות, נתבעו כוחות תגבורת המצויים בכוננות להזדעק וכלי רכב להסיעם, וכן נדרשה מערכת דרכים אמינה ליישובים. מהבנתו לצורכי-הביטחון וידא שרתוק שכל התכניות למיקום הנקודות וההכנות להקמתן תתואמנה עם 'ההגנה' והוא נפגש עם אליהו גולומב ועם שאול אביגור כדי לתאם את ההכנות האלה. למעשה הופקדו משימות התכנון בידי יוחנן רטנר, שהסתייע בזכריה אוריאל, יוסף רוכל (אבידר), שלמה גור והמפקדים האיזוריים.⁵⁶ היה ברור להנהגה המדינית והבטחונית שעליות 'הכיבוש' הן אתגר לערבים, ובבוא השעה צפויים למתיישבים מבחני אש ותנאי מצור: לא אחת נותקה הדרך לעין-גב, ונותר לה רק קשר הסירות על פני הכנרת; חברי מעוז-חיים ובית-יוסף עמדו לא אחת באש בעובדם בשדות; על טירת-צבי ניתכה התקפת לילה נועזת בעיצומו של חורף, בליל ה-28 בפברואר — 1 במאוס 1938. התוקפים נהדפו מתוך החצר עצמה, ואולצו להיסוג עוד לפני שיכלה תגבורת להגיע בדרכים ששובשו בגשמים.⁵⁷

עמידתה של טירת-צבי המחישה לקח צבאי קיים ועומד בהרבה ממאבקי ישראל, אז כעתה. נתגלתה עצמת השילוב המושכל בין המתקפה האסטרטגית וההגנה הטקטית. תקיעת היתד בטירת-צבי היתה במובן הצבאי 'כיבוש' של מרחב, מבלי שהכובשים נתבעו לתקוף ולהסתער על יעד מוחזק ומוגן בידי אויב. תחת זאת הגיעו ליעדם במפתיע, ורק אחר כך נערכו להגן על עמדה שכבר הספיקו לבצרה. מתיישבי חומה ומגדל לא היו חיילים רגליים מאומנים לתקוף ולהסתער, אבל רמת האימון והנסיון הדל שלהם הספיקו כדי לעמוד במשימת התגוננות כזאת. כך ביססו בטאקטיקה הגנתית את ההישג האופנסיבי במהותו של האסטרטגיה היישובית. המעשה היישובי בשדות הארץ תאם מבלי משים את אחת

55. התכנית לעליות אושרה סופית ב-4 ביולי 1937 ('אצ"מ', פרוטוקולים, דיון 58, עמ' 5-7).
 על לחצו של שרתוק בסוף יוני מעיד וייץ, מיומני, עמ' 243-244, 246-248.
 56. שרת, 'יומן', עמ' 168-170, 183. ראה גם סלוצקי, ההגנה, ב, חלק שני, עמ' 743, 1021-1022, וכן 'אבידר, בדרך לצה"ל, תל-אביב 1970, עמ' 128-130.
 57. סלוצקי, ההגנה, ב, חלק שני, עמ' 866-869.

ההלכות הצבאיות שגיבש באותה תקופה באנגליה הוגה 'הגישה העקיפה', לידל-
הארט.⁵⁸

סיכום

מה היו הישגיה המדיניים-אסטרטגיים של המתקפה היישובית בתמוז תרצ"ז? שאלה רבת-אנפין זאת קובעת דיון לעצמה, אך דומה שניתן לקבוע, כי הזורעים בתרצ"ז קצרו את יבולם כעבור עשר שנים: בקיץ תש"ו הכירה ועדת או"מ בכך, שהיישוב בגר לעצמאות מדינית, והתוותה את גבולות המדינה היהודית בעמק בית-שאן כבנגב, לאור הישגה והיקפה של ההתיישבות העברית.⁵⁹ עולי תל-עמל, שהלכו בדרכם של עולי תל-חי ומגיניה, הורו דרך חדשה לנוער הנושא נפשו למעשים. חזון ההתיישבות הלוחמת צמח בשדות העמק והבשיל את היוזמה וההעזה של מתיישביו. כך נתחדשה מסורת עתיקה מימי נחמיה ובוני חומות ירושלים, כאשר 'הבונים בחומה והנושאים בסבל' עשו במלאכתם בעודם מחזיקים בשלח, ויהיו להם 'הלילה משמר והיום מלאכה'. התפרצותם של החלוצים לעלות עוררה את אנשי המוסדות ואת ההנהגה המדינית להרחיב את ממדי ההתיישבות, ולחשלה למתקפת-נגד בונה ויוצרת.

שרתוק, האיש שידע להמשיך את מורשת תל-חי במערכה מדינית-בטחונית חדשה, הוא שראה להצביע על מקורה האמיתי של הרוח המפעמת בין חומות העץ והחצץ של מעוזי שרשרת החומה והמגדל החדשים. באוקטובר 1938, בימים הקשים ביותר של השתוללות 'המרד הערבי', תיאר את ההתיישבות כעובדה של 'כוח ממשי' שיצר היישוב בשנות המאורעות, והטעים במה רואה הוא את העיקר במערכה יישובית זאת: — — — [לפנינו] לא רק העובדה המרהיבה כשלעצמה של יצירת שלושים נקודות חדשות, המלווה בעטרת גבורה, אלא דוקא האופי ההתיישבותי של פעולה זו. לא צריך שייוצר הרושם כי יש כאן רק גבורה לשמה, כי הנוער שלנו מצא בדרך זו מוצא ליצר ההעזה וחירוף הנפש שלו. ולא צריך גם שייוצר הרושם כי כל הפעולה הזאת מכוונת אך ורק למטרה הפוליטית של הבטחת גבולות; יש בה כמובן מכל אלה, אבל גם יותר מזה. בעיקרו של דבר זוהי התיישבות, המשך אורגני של הפעולה ההתיישבותית שלנו, אשר כמובן פושטת צורה ולובשת צורה ומסתגלת לתנאים המיוחדים שבהם אנו עובדים כיום. כל נקודת ישוב חדשה היא כמובן נשק רבי-ערך, מ בצר, כוה פול יטי, אבל המטרה היא התיישבות.⁶⁰

58. סלוצקי ביטא תפיסה זאת ב'הגנה', ב, חלק שני, עמ' 869. דברי לידל-הארט בסוגיית שילוב המתקפה וההגנה ראה למשל: B.H. Liddell Hart, *Thoughts on War*, London 1944, pp. 240—241, 313—314.

59. א' אורן, 'המאבק לעצמאות (1945—1947)', מערכות, תל-אביב חוברת 230 (מאי 1973), עמ' 45—46, 48, 50—52.

60. מ' שרת, 'יומן מדיני, ג (תרצ"ח)', תל-אביב תשל"ג, עמ' 318.